

135

ԲԺԻՇԿ ՍԻՄԷՐՈՆ ՇԱՀ-ՆԱԶԱՐԵԱՆՑ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾ-ՔԱՂԱՔԱՑԻՆ

ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՆԻԻՐԱԿԱՆ ՈՒԽՏԻ ԱՄՊԱՐԷԶՈՒՄ

(Ասւած է 1907 թւի դեկտեմբերի 30-ին, Մոսկւայի
Էկեղեցուծ, Սճէաթ Շահ-Ալիէ թաղման օրը)

«Ես ուխտեցի լինել մշակ
Հասարակաց պիտոյքի...»

Ս մ ք ա տ Շ ա հ - Ա զ ի զ՝
«Կեցցէ սուրբ զործը»

ՍՄԲԱՏ ՇԱՀ-ԱԶԻԶԻ ՊԱՏԿԵՐՈՎ

Էլեքտրաշարժ տպարան Ե. Աւետիքեանի, Մոսկւա.
1908.

891.99.092 Շահայիզ

Շ-21

NOV 2011

391.99.092 Հասկարի

6-21

պ.

ԲԺԻՇԿ ՍԻՄԷՐՆ ՇԱՀ-ՆԱԶԱՐԵԱՆՑ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾ-ՔԱՂԱՔԱՑԻՆ

ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՆԻԻՐԱԿԱՆ ՈՒԽՏԻ ԱՄՊԱՐԷԶՈՒՄ

(Աստած է 1907 թվի դեկտեմբերի 30-ին, Մոսկվայի
Էկեղեցում, Սճառ Շահ-Աղլի է թողման օրը)

«Ես ուխտեցի լինել մշակ
Հասարակաց պիտուքի...»

Սմբատ Շահ-Աղլի
«Կեցցէ սուրբ զործը»

ՍՄԲԱՏ ՇԱՀ-ԱԶԻԶԻ ՊԱՏԿԵՐՈՎ

Էլեքտրաշարժ տպարան Ե. Աւետիքեանի, Մոսկվա.
1908.

13 JUL 2013

70.376



Handwritten signature or initials.

Типографія Е. Аветикова
Москва, Б. Лубянка, Варсонофьевскій пер., домъ Соловьева.



2829-50

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾ-ՔԱՂԱՔԱՑԻՆ

ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՆԻՒՐԱԿԱՆ ՈՒԽՏԻ ԱՍՊԱՐԷԶՈՒՄ

(Ասւած է 1907 թւի դեկտեմբերի 30-ին, Մոսկւայի
Եկեղեցում, ՍՖԿՊ Շահ-Ալիյէ թաղման օրը*)

«Ես ուխտեցի լինել մշակ
Հասարակաց պիտուրի»—

այդպէս է բնորոշել Ս. Շահ-Ալիյը**) դեռ 60-ական
թւականների սկզբին իր երկրաւոր ուղին:

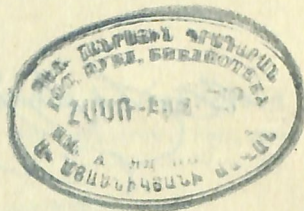
Բաղձաթիւ, բաղձապիտի են հասարակութեան պի-
տույք-հոգսերը, ցաւեր-դարձերը և Ս. Շահ-Ալիյի գործ-
վայից սիրտը նւիրւեց սրանց մշակման-բարեխաւման
գործին երիտասարդի զգայուն լարերի ամբողջ թափով:

Բանաստեղծ, զրական, հրապարակախօս, ուսուցիչ,
հասարակութեան նիստ ու կացի անվրէպ մասնակից
— այդ ամէն ասպարէզներում Ս. Շահ-Ալիյը դժեց էր
գիծը:

Հասկանալի է, որ, այդ այդպէս լինելով, Ս. Շահ-Ա-
լիյին՝ վերջինս ամբողջ անցեալով, ամբողջ հասակով
մօտենալու համար անհրաժեշտ են աւելի զիւրին, ա-
ւելի բարեպատէն հանգամանքներ: Եւ ես այստեղ
դժում եմ ինձ համար միայն մի շատ համեստ խնդիր՝
— ցուցել Ս. Շահ-Ալիյի ով լինելը էրմական - մանկավար-

*) Արտատպւում է «Հովիւ»-ի 1908 թւի № 1—2-ից՝
մի-երկու նոր կտորներով:

**) Ն. 1840 թ. սեպտ. 5-ին, վախճ. 1907 թ. դեկտ. 24-ին:



Ժաման իրեայի կենսական-ընթաց տեսակէտից, թէ ի՞նչն է բնորոշ՝ Ս. Շահ-Աղիդին այդ ասպարէզում:

«Իսկ թէ հորիզոն բացուի կրթութեան
Կը բացուի և քեզ դուռը փրկութեան,
Նորից կը ծաղկեն քո բուրաստաններ,—
Նոր կեանք կը շնչեն մեռած անդամներ» —

այդ էր Ս. Շահ-Աղիդի՝ կրթական-մանկավարժական գործին վերաբերեալ՝ դեռ 60-ական թվականների սկզբին դաւանած credo-ն—հաւատամբր, մի հաւատամբ, որը նա կրեց իր զրօշի վրա՝ մինչ իր երկրաւորի վերջին րոպէն:

«Եւ ազգ գոչեցինք, և օդի վերայ
Դրեցինք հիմքը նորա կրթութեան,—
Եւ մեք խաբեցանք, որպէս երեխայ,
Եւ Հայի վէրքը մնաց անդարման:
Խաւար գրումներ, կաղ, կոյր, բռնադատ
Բանաստեղծութիւն և թարգմանութիւն
Տուեցինք Հային, և նա յուսահատ
Փակեց ականջներ և մտաւ իւր տուն:

Ձգեցէք փետուրն աղանձական,
Մերկապարանոց եկէք դուք հանդէս,—
Թո՛ղ լաւ ծանաչէ աշխարհ ամենայն,
Որ ազուա էք դուք կամ բու սևատես» —

այսպէս է շանթահարում Ս. Շահ-Աղիդին իր շրջապատը՝ խրատւած իր զուրգուրած, իր փաշտպած իդէալի և տիրող իրականութեան հանդիպաւորութիւնից:

Սրան կից՝ շրջապատը շանթահարող Ս. Շահ-Աղիդը բացում է մեր առաջ իր անհատական սրտի վերքերն ևս: Ահա ինչպիսի՜ կակիժ է լսեցնում նա մեր սրտին

իր հայրենի («գեղեցկանիստ») Աշտարակին նւիրած բանաստեղծական հիւսւածքի տողերից՝

«Գեղեցկանիստ է Աշտարակ.
Շատ այգիներ նա ունի;
Այնտեղ երկինքն է կապուտակ,
Այնտեղ օդն է քաղցրալի:

Մեծ, ընդարձակ, կանաչ դաշտեր
Էին են ծաղկով քաղցրահոտ.
Մարդահասակ, խնկանըւէր,
Բարձրանումէ այնտեղ խոտ:

«Այդ սիրուն գիւղն ունի մի գետ,
Եւ այն լի է ձկներով.
Այնտեղ Իշխան և Կարմրախէտ
Խնդ են կապում խալտալով:

Եւ հարազատ այգիներից
Տարածվումէ քաղցրութիւն,
Եւ Քասախը ուրախալից
Բերում է ձեզ իւր ողջոյն:

Բայց այդ բոլորն ստրկութեան
Կաշկանդած է կապանքով.
Ժողովուրդը թշուառական
Խեղդուած է մեծ խաւարով»...

Ասացի՛ անհատական սրտի վերք է այդ: Սակայն, իրօք, այս անգամ ևս բանաստեղծի մէջ խօսում է «ազափայլ»...

Բանաստեղծ - փառափայլն չունի՝ հանգիստ իր սրտի մորմորից՝

«Անցաւ ժամանակն երեւակայել
Աւազուտ դաշտում դալար ծաղիկներ.
Եւ դադարեցէք ցնորաբանել
Հայի մեծութեան ոսկի երազներ:
Մեր խաւարի մէջ մինչ գլուխ թաղած,
Կամինք հասանել երկնի բարձրութիւն,
Մեր բարոյապէս անջափ յետ ընկած,
Ծխումներ մեզ խոնկ և յարզոյ անուն:

Մեր զարմանումներ և ծափ ենք տալի,
Որ Հայը զարթեց իւր երկար քնից.
Բայց մեր ջենք տեսնում այն սարսափելի
Փոսը, որ նորան փորում են տակից;
Եւ մեզ գովելով, և մեզ խաբելով,
Ձեռք բացում արդեօք դուռը կորստեան;
Ո՞չ անմտութեամբ, ո՞չ չար ձեռներով
Ձգում ենք կամուրջ մեր թշուառութեան:

Մաշեցինք մեր խելքն անօգուտ գործով,
Գիշեր ու ցերեկ անպտուղ անցան,
Մեր չխրատուեցանք անցածի սխալով,
Եւ ձեռնարկեցինք մեր ամենայն բան;
Ծախեցինք գրիչ ոսկու ծածանջին,
Վաճառեցինք սիրտ և ազնիւ հոգի.
Լռեցաւ մեր մէջ խիղճը մարդկային,
Եւ մնաց աւեր կեանքը հայ-ազգի...»...

Պարզ է, որ, բոս Ս. Շահ-Աղիդի, «Կըլ-Ել-Ել» է
այն օգը, որով պիտի շնչի անհատը և անհատների
համախմբումն՝ ազգը:

«Ուսում և ուսում մեզ հարկաւոր է,
Ուսումը լինի թող մեր թաղաւոր»—

կամ՝

«Ձէ, մեզ պիտոյ են ուսումնարաններ.
Այլ հնար չըկայ սորա փրկութեան»—

կամ՝

«Բանի դար անցաւ, և մինչև այսօր
Չունինք մեր դպրոց—այդ բանն առաջին»...

Սակայն, սակայն... այստեղ դարթնում է մի հարց,
մի խնդիր ծանրակշիռ հանգուց, որը շարունակ դա-
րեր ցցւած է դիտողի առաջ, որին մօտենալու ուղին
— նանսպարհը շարունակ փնտռում են համուրքեր և
շատ քիչ անդամներ դտնում այն:

Ս. Շահ-Աղիդի հանճարը սողորւած էր իր ուշադ-
րութիւնը դրաւած հարցին ամենակարճ նանսպարհով
մօտենալու ընդունակութեամբ: Սրան կից՝ նա ունէր
մի առաւելութիւն ևս. նա դիտէր բաց նակատով
գրի առնել, հրապարակի վրա դնել իր համոզմունքը—

«Ուղիղ վարժապետ, ուղիղ մտածող,
Դաստիարակիչ մանուկ սերընդի,
Ազգի պիտոյքը հօր պէս հոգացող—
Յառաջ քան դպրոցն ա՛յդ պէտք է լինի»...

«Յառաջ քան դպրոցն ա՛յդ պէտք է լինի»—այդ դա-
ւանանքն անցած դարերի ամենամտերիմ շնչիւնի
արդիւնքն է, արդի և սուղապէս դպրոցական շէնքի ա-
ռաջին հիմնաքարը:

«Ուղիղ վարժապետ, ուղիղ մտածող,
Դաստիարակիչ մանուկ սերընդի,
Ազգի պիտոյքը հօր պէս հոգացող»...

Ըստ երևութիւն՝ պարզ, անպանոյճ է Ս. Շահ-Աղիդի
դեռ 60-ական թւականներին ընդգծած այդ շեշտ—

պահանջը, սակայն, կրկնում եմ՝ այսօր էլ, դրանք է
կրթական-գաղութական շէնքի բանալին, այդ միակ ե-
լակէտիցն է, ուսկից պիտի դիտել կրթութեան բաց-
ւելիք զմայլիչ «հորիզոն»-ը, «փրկութեան» բացւելիք
«դրան» ծիածանը՝ և այն պահուն, երբ

«...ժպտումէ որպէս շուշան
Անհոգ մանուկն մօր գրկին»,

և այն պահուն, երբ

«Մառի հրվանին, տերեւի շրշին,
Տխուր ողբերգակ աղբիւրի շաշին;
Հաճելի դիրքը զմրուխտ կանաչով,
Մի սքանչելի գեղեցկութենով,—
Միշտ ասում են քեզ. ո՞վ դու անցաւոր,
Ո՞վ ինքնահաւան դու ձանապարհորդ,
Ինչո՞ւ չես դալի այս հազարաւոր
Բարութեան լինել մասնակից, կցորդ»—

ու «մի քաղցր քամի» («հովտից»)

«Բերումէ իւր հետ աննշան ծայներ»

«[Թութակի երգն]» («այն խաշնարածի»), որով

«Կանչումէ գառներն հանգչել խաղերից,
Եւ պատսպարունել պատառող գալիից»...

Կրկին՝

«Ուղիւ վարժապետ, ուղիւ մտածող,
Դաստիարակիչ մանուկ սերընդի,
Ազգի պիտոյքը հօր պէս հոգացող
Յառաջ քան դպրոցն ա՛յդ պէտք է լինի»...

Մինչդեռ՝

«Ո՞վ են վարժապետք այդ անբաղդ ազգի:
Ո՞վ քարոզիչներ լուսաւորութեան:

.....

Հայ ազգ, ինձ ասա, ի՞նչ վարժապետներ
Ունիս դու քո մէջ դաստիարակիչ,
Որ հատանէին խաւարի սերմեր
Քո բարօրութեան այնքան խափանիչ:

Հայ ազգ, ինձ ասա, ի՞նչ ես ինձ տանջում:—
Եւ լռում է ազգ, չունի պատասխան.
Նա իւր արտասուքն է միայն սրբում,
Եւ ցոյց է տալիս վէրքը խեղձութեան»...

Բանաստեղծ-քաղաքացու 60-ական թւականների
ինքնատիպ քնարի լարերի մրմունջը, երիտասարդ աղ-
գասերի զգացուն սրտի աղէխարշ արտասուքն է այս,
մրմունջ-արտասուք, որին, սակայն, խորթ չէ՛ն վրդով-
ւած ծով-սրտի շաշիւն-ծփանքը՝

«Ձայն տուր, պեղազօգ, Թէ կենդանի ես,
Ընդդէմ չարութեան դրահաւորվիր.
Մարդկութեան որդիքն, տես, անամնի պէս
Բեռնաւորուած են լծով մահակիր»...

Եւ ահա այդ «լուծ»-ը՝ իր ուրոյն տեսակում—

«Հայ վարժապետներ խելօք են միայն,
Որ Սաղմոս, Նարեկ սերտել են բերան,
Որ գիտեն Չամչեան քերականութիւն
Եւ ափեղ-ցփեղ ձարտասանութիւն:

Որ աշակերտի գիտեն կամք ծնշել;
Նորա մատաղ կեանքն անապատ դարձնել;
Եւ թէ այդ խեղճը օգնութիւն կանչէր,—
Ապտակ, փալախա, և զա՛ն հարկանել»...

Այլպիսով մենք մօտեցանք մեր դպրոցական դործի պատմական որոշ շերտին:

Սակայն այստեղ անկարող եմ կանգ առնել այդ հարցի վրա: Ուստի շարունակում եմ խօսքս:

Մանկավարժութեան պատմական զարգացման մեղանում անցած այդ շերտն է, որ գրաւել-լսալիշտակել էր Ս. Շահ-Աղիյի բնարք 60-ական թվականներին, մի պատմաժամանակ, երբ նոյն իսկ մեր, այսպէս ասած, բարձրագոյն կրթարաններում, դրօքը, Երեւանի Թեմական Հոգեւոր Դպրանոցում, ղեկավարւում էին Կահնաբաշեան աջալիսի խառնաշփոթ նորմաներով՝

«Վարժապետը պարտին միշտ կշռել որպէս գնասան, նոյնպէս զչափ հասկացողութեան ուսանողաց և այնպէս որոշել գնոսին 'ի մի գասակցութիւն, 'ի քաջակերութիւն այլոց ուսանողաց, ջանալով յամենայնի ինքն յանգուցանել զաշակերտս անխոնջ զործունէութեամբք իւրեանց, ոչ սպառնալեօք և ահացուցմամբք, այլ առաւել համեստ թախանձանօք վարժապետական եղանակաւ և հայրական խանդադատանօք կասեցուցանել զնոսա յամենակերպ յանցանաց 'ի մոլորութեանց և 'ի ծուլութեանց:

«Իբրեւ աջալիսի աշխատանք 'ի դերեւ ելցեն և ոչ ևս գտցի հնար ուղղելոյ հայրական խրատութեամբ զծուլացեալսն 'ի նոցունց և զփատաբարոյսն յաջնժամ վարժապետն առցէ 'ի ձեռս զայլ հնարս ուղղութեան որք են նախատինք, աբգէլ—մէ 'ի մասնաւոր խաղաղ, պա-

հել 'ի վերայ քննաւոր, ըսող— անճաշ դասի մի խան, քայ ևս զմարմնական պարբեր լինաւսար—լեւա՛յ վերապետին»*):

Եւ երբ այդքան համատարած էր ախար, երբ բեառապէկալիւ հայացքով դիտոււմ ենք 60-ական թվականների իրականութիւնը, այն է՝

«Հայ վարժապետներ խելօք են միայն,
Որ խիստ դանիճ են դասատուութեան;
Որ շատ են ապրել երկրիս երեսին,
Եւ դորա համար մեծ յարգանք ունին:

Որ ծերութիւնը հիւանդոտ գունով
Խլել է վերջին զօրութեան նշան,
Եւ հոգաբարձու հայրական ծայնով
Կանչում է դոցա փոսը հանգստեան»—

այդ «Երական Լեւոն» գիտելի՛ս՝ մենք չենք կարող չմիանալ բանաստեղծ-քաղաքացու բացականչութեան՝

«Ինձ դուք ասացէք, ո՞րքան դոցա մէջ
Ծաղկած է հոգին դաստիարակչութեան.
Զգիտեն ուսման դեռ այր, բեն, դա, եջ,—
Եւ ահա անոռ վարժապետութեան:

Ո՞րքան հայ զաւակն ուսումնարանից
Կարող էր քաղել կրօն և հոգի:
Զէ, յոյս չկայ այդ վարժապետներից,
Հին է շինուածքը—պէտք է նորոգուի»...

«Պէտք է նորոգուի»...

*) Երեւանի Հ. Թ. Հ. Դպրանոցի 1860 թվ. կանոնադրութեան § § 25 և 26 (Տես «Յիսնամեակ Հայոց Հոգևոր Թեմական Դպրանոցի Երեւանայ, Տփլիս, 1888 թ., էջ 302):

Սմբատ Շահ-Աղիզը, որքան ինձ յայտնի է, չունի յատկապէս մանկավարժութեան գործին վերաբերեալ ձեռնարկ: Նա նւիրեց «հին շինուածք»-ի «նորոգելու» ուխտին իր անշնազան օրինակով:

Ես պատիւ եմ ունեցել աշակերտել Սմբատ Շահ-Աղիզին Մոսկուայի Լազարեան ձեմարանում 70-ական թվականների վերջերում և 80-ական թվականների առաջին կեսում: Եւ դեռ անց ժամանակ, ասել է՝ երբ պետական դպրոցի միջնորդը բաւականին ժամանակ ունէր «ըստ պահանջի» կոկերու իր 16 — 24 տարեայ ուսուցիչ — պաշտօնեային, ասում եմ՝ դեռ անց ժամանակ յանձին Ս. Շահ-Աղիզի մենք՝ ձեմարանի՝ «ծերացած մօր» «անոյշ ծայնից» — «համբոյրից» զրկւած, հայրենի «կարկաշատս աղբիւրի» մարգարտագեղ՝ «որպէս բիւրեղ» «յստակ» թաւալն երազող սանիկներս ունէինք մի սրտացաւ «հայր», որը զիտէր ցաւել աշակերտի ցաւերով, զիտէր տարւել աշակերտութեան հոգսերով, հայրական-մտերմական կապերով կապւել մեզ հետ: Եւ այդ, անշուշտ, շատ լաւ չիշում են նամանուանդ այն ամենքը, ով զէթ կարն ժամանակ վայելել է Սմբատ Շահ-Աղիզի գութը, ի միջի այլոց, նրա մասնաւոր բնակարանում...

Ես կիսուսափեմ անձնական չիշողութիւններիցս և կչիշատակեմ Ս. Շահ-Աղիզի «ուսուցչութեան» վերաբերեալ աւելի հեռաւոր անցեալի զէպրերից զէթ հետեւալը.

Ս. Շահ-Աղիզը պատրաստական դաստրանումն է: Պարագմունք է: Աշակերտներն անուշադիր են՝ յօգնել են: Յանկարծ լաւում են ինչ-որ մեղեդիներ: Աշակերտները՝ երեւակայելով, որ բակից են զայիս այդ մեղե-

դիները՝ մի ակնթարթում դարձնում-թռչկոտում են տեղերից զէպի պատուհանները: Ս. Շահ-Աղիզին էլ հէնց այդ էր պէտք: Նա կամացուկ հանում է իր զրպանից փոքրիկ հարմոնիկա, դնում է սեղանի վրա և սկսում բացատրել հարմոնիկայի կոնսարուկցիան, իսկ ապա, մի փոքր անց, շարունակում է ընդհատած պարսպմունքը:

Օրինակը պերնախօս է ինքնին...

Մանկավարժութիւնը — ասում է մի ուրիշ մանկավարժ — «անհասարական գործ է», ասել է՝ մանկավարժի գերագոյն ուղեցոյցը պիտի լինի իրեն մանկավարժի «անձնական, անհատական փորձը»: Հարկաւ, այստեղ խօսքը մանկավարժական գիտութեան բարձրութեան վրա կանգնած մանկավարժի մասին է:

Ս. Շահ-Աղիզն իւրացրած ունէր մանկավարժական ժամանակակից գիտութիւնը և նա մանկավարժ էր բաւական լաւ մարտի:

Ս. Շահ-Աղիզն ապացուցեց այդ ոչ միայն իր՝ 60-ական թվականների «ժամանակակից վէպը»-ով և այլ բանաստեղծութիւններով, այլ և՛ իր, ի միջի այլոց, վերջին տպւած զրբոյկով, սակայն այս անգամ՝ պրոպոզի:

Խօսքս Ս. Շահ-Աղիզի 1903 թվին լոյս տեսած՝ «Մի քանի խօսք իմ ընկերացիներին» զրբոյկի մասին է, ուր, ի միջի այլոց, կարդում ենք՝

«... Մեր դպրոցները չեն աւանդում աշակերտին այն, որ զարգացնէր նրա մէջ և զեղարուեստական հաշակ և աշխատաւորի յատկութիւն կեանքի բոլոր խաւերի համար: Մեր դպրոցը, հետեւելով արիստոկրատական կամ արիստոտելեան դասընթացի եղանա-

կին, այսպէս ասել, քաջ աշակերտների մէջ կամենում է տեսնել անդանդի կոչում, զեղարուեստի շնորհ, պերճախօսութեան թուիչը, մոռանալով, որ դրանց կարող են ընդունակ լինել մի քանի ընտրեալներ և անընդունակ ահագին մեծամասնութիւնը: Եթէ Արիստոտէլը օրինադրել է ուսուցանելու այն, որ դարձարում է մեր կեանքը, որպիսի են իմաստասիրական — զեղարուեստական առարկաները առ հասարակ, այդ մասամբ հասկանալի է, որովհետեւ հին աշխարհը յանձինս Յոյների ներկայացնում էր «արուեստանոց», իսկ նոր աշխարհը դրա կողքին դնում է և իւր «արհեստանոցը»: Հին աշխարհը հրաշքների աշխարհ էր, որ ամեն բան վերադրելով աստուածների ներդրածութեան, աշխատում էր կալանաւորել հողածին մարդու միւս կարողութիւնները: Նոր աշխարհը, միայն աստուածալինք երկնքին ապով, բոլորն էլ կապում է երկրի հետ և շանք դնում ապառ ընկացի ապլ պէս-պէս մարդկային ընդհանրաւորութիւններին: Այսպէս է առաջ դնում կեանքը, բայց զպրօքը դեռ չի ուզում իւր աւանդական զիրքից հրաժարուել...» (էջ 46—47):

Ս. Շահ-Աղիզի այդ խօսքերի տողամիջում ինքնին կարդացնում է արդի մանկավարժութեան լուսատու փարոս՝ Դիսաերվէզի թէզը՝

«Զարգացման իսկական ու անկեղծ սկզբունքը պահանջում է, որ դաստիարակը տաճէ յարգանք ինչպէս զէպի համամարդկային մարերը, այնպէս էլ զէպի մարդու անհատական բնաւորութիւնը. պահանջում է, որ նա զարթեցնէ մանկան բնաւորութիւնը, նրա երեւան զայլ, նրա անկախ գործունէութիւնը. պահանջում է բնութեան հետ համերաշխ և հէնց այդ

պատճառով երեխաներին հաճելի դրադնունք. պահանջում է արտաքին զգացմունքների զարգացումը, մարմնի և նրա օրգանների ամրութիւնը. պահանջում է այնպէս պահել յաստիարակութիւնը, որ մանուկը ինքն ինչ պէտքի, լի, ինքն որոնի և գտնի ինքրաշուք. պահանջում է ճշգրիտ շարժում իւր իւր աստիարակութեան հետ...» (*).

Ամփոփում եմ խօսքս.

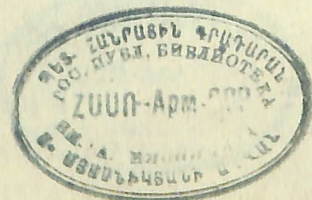
Մենք տեսանք Ս. Շահ-Աղիզին՝ դպրոցական-կրթական տիրող իրականութեան գէճ բողբոջիւ. մենք տեսանք Ս. Շահ-Աղիզին՝ արդի մանկավարժութեան զերազոյն փարոսի լոյսը հայ դպրոցական գործին պատշաճելիս՝ և իր անձնական անմիջական գործունէութեամբ, և իր զրական վաստակների միջոցով: Սրան կից՝ մենք զիտենք, որ Ս. Շահ-Աղիզը՝ հաւատարիմ իր «ուխտին» —

«... լինել մշակ
Հասարակաց պիտոյքի» —

շարունակ, մինչ իր կեանքի գրեթէ վերջին րոպէն, անդոյ մեռելով կրում էր մի անգամ իւրացրած դրօշակը: Ս. Շահ-Աղիզը զիտէր՝ ի՞նչ ասել է գէթ մի պահ խոնարհեցնել այդ դրօշակն երեւուն «Երական կէանքի» երբեմն ամեն ինչ լափող մրկածուկ անցողակի ալիքների առաջ: Եւ հէնց այդ Գիտակցութիւն էր, որ դատում էր Ս. Շահ-Աղիզին այլոց շարքից և բոս ամենայնի՝ իւրացնում նրան իրաւունք տիրանալու իր «Ժամանակակից վէպը»-ի հերոս՝ Լեոնի խօսքերին՝

*) Քաղւած է «Վտակ»-ի 1907 թիվ № 19-ից (Տես Թ. Խըզմալեանի՝ «Դաստիարակութիւնը մեր դպրոցներում» լոյսածր):

05-6885



«Այն, մենք ազգ ենք և Հայի որդի
Մարդկութեան մշակ և գործակատար»...

Այն:

Ս. Շահ-Աղիյը շարունակ սասանակ տարիներ կան-
գուն մնաց իր մի անգամ դրաւած դիրքում:

Անցեալ XIX-րդ դարի 60-ական թւականների
սկզբին հնչեցնում է իր բողոքը Ս. Շահ-Աղիյի՝

«Նախ քաղաքացի, և ապա պոլէտ»—

«(ազգի ցաւի հետ)» «բաժանորդ» փաշը՝

«Հասաւ ժամանակ—մեր բողոքումներ»...

«Ուսման սէրն է, որ մեզ մշակում է
Մտաւոր դաշտը, հոգու անդատան;
Եւ առանց ուսման մեր կեանքը նոյն է,
Թէ անշարժութեամբ կապուած գերեզման»...

Ներկայ XX-րդ դարի սկզբին բողոքում է Ս. Շահ-
Աղիյի քնարախօս պոետը: Վերն ես արդէն բերի մի
կտոր քաղածք Ս. Շահ-Աղիյի վերջին՝ 1903 թւին
տպագրւած աշխատութիւնից: Այժմ շտապ թերթներ
Ս. Շահ-Աղիյի՝ 1901 թւին լոյս տեսած՝ «Յիշող—
նիւններ Վարդանանց պանի առիթով» գրքովը:

«Բարոյական կարգ և վերին մտաւորութիւններ խռո-
վարարների համար անժանօթ բաներ են:

«Ես, անկասկած, յանձն չեմ առնիլ «մեղքի կամ
անմեղութեան» տուտը դանելու... բաւական եմ հա-
մարում կրկնել Կոխովի «Կարապ, Զոյլը և Խեցի-
պինը» առակի վերջաբանը.

«Ումն է մեղքը, ով անմեղ ? —

Մեզ չէ դատել.—

Բայց հէնց այժմ էլ բռնն այնտեղ !»

«Այդ իսկ բեռը, ամենածանր բեռը, բնկած է և
մեր թեմական դպրոցների շէմքին, որը ոչ մի ախտան
չի կարող տեղից ժաժ տալ: Արդեօք Կաթողիկոսի մեր
բանականութիւնը ժամանակիս փորձանքներից, թէ
էլի հակառակութեան («Լիարակը») կամ («Շահրան»),
հաստ ու բարակ մանելով, միանդամայն պէտք է փա-
թաթեն մեզ ոտով—գլխով, մինչև որ մէկը մեր այդ
կապն էլ բանդի ?!» (էջ 20—21)...

Կամ՝

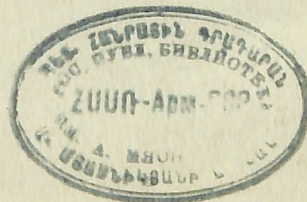
«... մեր ազգի մէջ շատ փոքր է նշմարվում այն,
որ ասվում է վերանորոգել հոգանք: Մեր ազգային
հաստատութիւններն էլ, որ այժմ բացառապէս վերա-
բերվում են «հոգեւոր Դպրանոցներին», կրում են իրանց
վերայ նոյն անշարժ—նշան նշանները» (էջ 22—23)...

Կամ՝

«... Բարքերի այս աղաւաղումը... զլխաւորաբար
պէտք է վերադրել լիանշաման արդիւն—նշան, որն Բա-
նալին պարտք չէ—նշ է և որը կարող էր բանալ նրա
դռները և զիտութեան հիւթով սրսկել: Դժբախտա-
բար, յայտնի է բոլորիս պարտքական անարեւ
կանոն—նշան, նրա մեծագիտութեան փորձանքների բաբե-
լոնեան խառնակոն—նշան, որ աշակերտը ուսանում է
անէն բան, միայն չի ուսանում այն, որ պանէր նրան դե-
պի կեանքը և կարարելու—նշան» (էջ 56)...

Եւ այդ ամէն անդամները Սմբատ Շահ-Աղիյը բո-
ղոքում է ամենայն հարազատութեամբ իր նոյն հե-
րոս Լեոնի բմբռնման՝

«Բայց իրաւի է. ոչինչ անապատ
Զէ կարող բերել պտուղ անարատ,



Յառաջ պիտոյ է նորան բարեբեր,
Եւ ապա առատ հոշնմի սպասել...

Այդ ամէն անգամները՝

«Ազնիւ ընկեր, չը մոռանաս.
Անդաւաճան, ջերմ սիրով
Ես սիրել եմ իմ հայրենիք,—
Գինս և դու նոյն շաւղով»—

աւանդատու բանաստեղծ՝ Ս. Շահ-Ազիզը գալիս է
կրկնակի շեշտերով լսելի կացուցանելու իսկական **«ազգի պիտոյը»**—ին ամենայն հարադատու-
թեամբ նւիրւած մարտիկ սրտի բաբախիւն—բողոքը՝

«Ամէն ազգի առաջադիմութեան հասարակ ճանապարհը
է խոստովանել իւր բարոյական յաւերք և առանց ծած-
կելու՝ ինչի իբրանց հրապարակել Վերայ: Տէն մեղեքը մե-
ղանց անպակաս ի՞ճեան, մինչև որ մենք չընդունենք և-
րոպէաբար մասշէլու և բորքէլու եղանակը» (էջ 24)...

Հրապուրիչ է ծերունի մշակի անդող ձեռքում ծա-
ծանւող «հասարակաց պիտոյը» դրօշակը...

Հրապուրիչ է ծերունի մշակի կրճերում երիտասար-
դի աւելնող բողոքող մաշւած սիրտը...

Ծնկաչոր յարգանք այդ ձեռքին...

Ծնկաչոր յարգանք այդ սրտին...

19 ^{XII}/₃₀ 07 թ.,

Մոսկւա:

ԲԺԻՇԿ ՍԻՄԷՅՈՆ ՇԱՀ-ՆԱԶԱՐԵԱՆՅԻ

Ա. ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- 1) «ՆՈՐ-ՓՈՐՁ» գրականական և հասարակական հանդէս. տետրակ № 1 (խմբագրեց՝ Յովհաննէս Շահ-նազարեան). էջ 128, Մոսկւա, 1897 թ., (սակաւածիւ) զինն է 75 կ.
- 2) ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆ «Անմեղ զոհեր» (Կանայք Գ. Չուբարի վէպիկներում). էջ 56, Մոսկւա, 1899 թ., (սակաւածիւ) զինն է 50 կ.
- 3) ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆ «Խ. Արքովեանի գրականական և հասարակական գործունէութիւնը». էջ 23, Մոսկւա, 1899 թ., (սակաւածիւ) զինն է 35 կ.

Բ. ՀԵՂԻՆԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- 1) Երէցփոխանութեան հարցը Մոսկւայում. էջ 31, Մոսկւա, 1895 թ., (սպառւած) զինն է 25 կ.
- 2) Основные положения физиологической психологии по Вундту, Цигену и Мейнерту. I. Теория апперцепции В. Вундта. Стр. 63, Москва, 1898 г., цѣна 75 к.
- 3) Ճառ Երևանի Հայոց Թեմական Հոգևոր Դպրանոցին ներկայանալիս. էջ 23, Մոսկւա, 1899 թ., (սպառւած) զինն է 25 կ.
- 4) Երևանի Հայոց Թեմական Հոգևոր Դպրանոցի աշակերտներին (մի քանի խրատներ). էջ 14, Մոսկւա, 1899 թ., (սպառւած) զինն է 20 կ.
- 5) Երևանի Հայոց Թեմական Հոգևոր Դպրանոցը և Հասարակութիւնը. էջ 32, Մոսկւա, 1899 թ., (սպառւած) զինն է 30 կ.
- 6) Որոշ կանոնադրութեան և ծրագրի անհրաժեշտութիւնը և Հայոց Թեմական Հոգևոր Դպրանոցների վարչական և ուսումնական կարգ ու կանոնի ղեկցիպլինայի միակերպութեան գաղափարը. էջ 84, Մոսկւա, 1900 թ., (սպառւած) զինն է 1 ը.



- 7) «Մշակ»-ը (25-ամեակի առթիւ) — 189⁶/₇ թ.թ.
կուսակցական պայքարը. էջ 98, Մոսկւա, 1900 թ.,
(սպառւած) գինն է 1 ռ.
- 8) Հայ Դպրոցի ցաւերից. I. Վարչականի շուրջը. էջ
XIX+44, Մոսկւա, 1900 թ., (սպառւած) գինն է . . . 40 Կ.
- 9) Մարդասիրութեան և աշխատանքի ազնիւ գինւորը՝
Իւրի Ալէքսէեւիչ Վեսելովսկի (18^{XII}/₂₇ 89 — 1899
թ.թ.). էջ 82 [Իւր. Ալ. Վեսելովսկու լուսատիպ պատ-
կերով], Մոսկւա, 1901 թ., (սակաւածիւ) գինն է . . . 60 Կ.
- 10) Հայոց Թեմական Հոգեւոր Դպրանոցների կա-
նոնադրութեան նախագիծը. էջ XX+172+VIII [Կոմս
Յովհաննէս Լազարեանցի լուսատիպ պատկերով և մի
գունաւոր փմատիպ աղիւսակով], Մոսկւա, 1902 թ.,
(սակաւածիւ) գինն է 1 ռ.
- 11) Մի տեղեկագրի առթիւ («Համառօտ տեղեկագիր
Հոգաբարձութեանս եռամեայ գործունէութեան Երևանայ
Հայոց Թեմական [Հոգեւոր ?] Դպրանոցի ուսումնական և
տնտեսական փիճակի մասին՝ սկսած 1897—1900 ուս.
ամի» [կազմեց] «Գանձապահ — Հոգաբարձու» Գ. Անտո-
նեանց). էջ 32, Մոսկւա, 1903 թ., գինն է 30 Կ.
- 12) 1905 թւի օգոստոսի 1-ի Ուկազը և Ժամանա-
կաւոր կանոնները. էջ XXII+90+VII, Մոսկւա,
1907 թ., (սակաւածիւ) գինն է 50 Կ.
- 13) Սեդրակ Մանդինեանը՝ իբր տեսուչ Երևանի Հայոց
Թեմական Հոգեւոր Դպրանոցի (1892 թ. սեպտեմբեր—
յ 1895 լուսար). էջ IX+100, Մոսկւա, 1907 թ., գինն է 50 Կ.
- 14) Բանաստեղծ-քաղաքացին դպրոցական նւիրա-
կան ուխտի ասպարէզում. էջ 20 (Սմբատ Շահ-Ազիզի
պատկերով), Մոսկւա, 1908 թ., գինն է 10 Կ.
- 15) Դպրոցների նրմական—դրամական ապահովու-
թեան հարցը (մամուլի տակ է):

Դիմել՝

Москва, Армянский пер., 5, Д-ру С. Г. ШАХЪ-
НАЗАРОВУ.

Russie, Moscou, Armianskj per., 5, D-r S. SCHAH-
NASAROFF.

Тифлисъ, Центральная Книжная Торговля.
Книжный магазинъ „Гуттенбергъ“.

Баку, Книжный магазинъ „Сотрудникъ“.